

УДК 711.4:719(477.83)

Олена Стасюк

канд. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації,
Національний університет «Львівська політехніка», Львів
e-mail: olena.o.stasiuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-2986-6321

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ВІЙСЬКОВИХ ЦВИНТАРІВ В ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ ГАЛИЧИНИ

© Стасюк О., 2023

<https://doi.org/10.23939/sa2023.01.177>

Проаналізовано військові поховання на цвинтарях історичних міст Галичини, які виникли за останніх 9 років, їх види та форми, мистецьке та ідеологічне наповнення. Проаналізовано динаміку формування сучасного військового цвинтаря в Галичині, накреслено виклики та завдання щодо створення нових військових цвинтарів, меморіалів чи монументів, які чекають на своє вирішення в найближчі декілька років.

Ключові слова: військовий цвинтар, меморіальна пластика, архітектура, реставрація, камінь.

Постановка проблеми

Цвинтар є невід'ємною складовою частиною культурного пейзажу кожного Галицького міста чи містечка, свідченнями ідеології і духовного життя свого часу. Військові цвинтарі можливо є не в кожному населеному пункті, проте вони дуже чітко фіксують свій час, історію, ідеологію. Надзвичайно важливі моменти для країни і суспільства. На сьогодні ми маємо саме такий важливий і історичний момент і знову маємо війну в Україні. А значить загиблих героїв. А це, своєю чергою, означає нові військові цвинтарі.

Галичина має багату історію формування військового цвинтаря. Перші військові цвинтарі появляються у Галичині під час Першої світової війни. Тобто на початку ХХ ст. І далі ХХ ст. відзначилося ще рядом подій, які поповнювали військові цвинтарі. Це і Друга світова війна, і змагання за Українську державу. Незалежно від свого статусу і віку з архітектурної точки зору цвинтар є дуже вразливим об'єктом, який вимагає безупинного догляду і впорядкування. На військовий цвинтар додатково накладається ідеологічна складова, що ускладнює його існування.

І сьогодні перед нами вже стоять виклики і завдання формування нових військових цвинтарів, які ми змушені будемо вирішувати.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Цікавитися і писати про історичні цвинтарі в Україні почали з 90-х рр. ХХ ст. Переважно досліджували історію виникнення та функціонування цвинтаря та описували видатних людей, похованих на цих цвинтарях. Здебільшого зверталися до відомих цвинтарів у великих містах. У Львові описані практично всі цвинтарі: і існуючі, і неіснуючі. Військовий цвинтар – це окремий розділ у некрополістиці. І тут варто назвати таких львівських дослідників, як: Павло Гранкін (Гранкін, 1999), Орест Дзюрбан (Дзюрбан, 1999) та Христина Харчук (Харчук, 2011), які описали українські та австрійські військові поховання на Янівському та Личаківському цвинтарях. Найширше описа-

ний Личаківський цвинтар у Львові, можливо тому, що він є історико-культурним заповідником і музеєм. Найповнішою книжкою про так званий Меморіал Львівських Орлят, польські військові поховання на Личаківі є книга Станіслава Ніцеї (Nisieja, 2009). З цієї книги можна почерпнути всі необхідні дати, історичні факти і багато прізвищ. Надзвичайно об'ємною і дуже змістовною книгою, присвяченою Галицьким військовим похованням часів Першої світової війни, є книга Агнешки Партрідж (Partridge, 2005). Книга багато ілюстрована і історичними, і сучасними фотографіями, що надзвичайно розширює інформативність. І зовсім нова книга про Янівський цвинтар у Львові була надрукована у Щеціні у 2017 р. Автори Барбара Патлевіч і Ришард Томчик (Patlewicz, Tomczyk, 2017). Книга об'ємна, різностороння, вміщено багато інформації, широкий історичний контекст і звісно згадано військові поховання на цьому цвинтарі.

Мета статті

Проаналізувати історію виникнення і формування військового цвинтаря у Галичині. Особливо докладно описати військові поховання, які з'явилися на цвинтарях Галичини за останніх 9 років. На конкретних прикладах показати композиційний уклад, мистецьке та ідеологічне наповнення новозбудованих об'єктів. Сформулювати завдання, які постануть перед нами під час формування нових військових цвинтарів, меморіалів, монументів. Та запропонувати варіанти можливих відповідей на поставлені виклики.

Виклад основного матеріалу

Кілька слів до історії виникнення військового цвинтаря. Військовий цвинтар сформувався не так вже і давно. У давній Греції, наприклад, на полях битви насипали кургани, які були одночасно могилами загиблих і символами перемоги, тобто військового цвинтаря як такого не було. На вершинах курганів встановлювали фігури кам'яних девів як символ непереможності і мужності. Македонці після перемоги під Херонесю в 338 р. до н. е. прославилися тим, що у двох однакових курганах поховали своїх загиблих героїв, а також загиблих греків. Пізніше Александр Великий переніс прах загиблих греків на афінський акрополь, формуючи в такий спосіб етос героя, який віддав для вітчизни найцінніше – своє життя. А також етос переможеного, якого належало поховати з повагою, гідною кожної людини.

У християнській Європі загиблих воїнів ховали безпосередньо на полях битви. Часто після битви заключалося перемир'я для того, щоб очистити поле бою. Подібно як в давнину готувалися братські могили, над якими насипали кургани з землі. Визначні і титуловані лицарі знаходили останній спочинок в церквах або сімейних каплицях. Рядові воїни залишалися безіменними.

А в часи просвітництва, коли було обмежено поховання в церквах і на прицерковних цвинтарях, були утворені нові цвинтарі поза мурами міста. Обов'язок піклування про могилу перейшов від церкви до суспільства і родини. Зміни стосувалися також підходу до померлих загалом і зокрема до загиблих воїнів. Змінилося відношення до солдатської анонімності. Перші загиблі солдати які удостоїлися пам'ятного надгробка, були солдати, загиблі під час домашніх воєн часів Французької революції. Солдатські пам'ятники постали в Люцерні і в Парижі. Саме тоді виникає ідея символічної пошани героям у вигляді могили невідомого солдата. У Західній Європі на полях битв будували каплиці та оссаріуми, які містили рештки загиблих. Одночасно курган як форма спільної могили, а також як пам'ятна споруда лишився однією з найпопулярніших форм вшанування пам'яті загиблих, як зазначає англійський дослідник А. Борг (Borg, 1991).

До часів Першої світової війни в Європі не створювали військових цвинтарів. Саме Перша світова війна спровокувала потребу закладання військових цвинтарів в нашій географічній широті. Перші військові цвинтарі з'являються у Галичині, а відповідно і у Львові під час Першої світової війни. Тобто на початку ХХ ст. У час Першої світової війни Львів був столицею Королівства Гали-

чини та Володимирії (далі – Галичина) однієї з адміністративних одиниць Австро-Угорської монархії. Королівство постало в результаті анексії австрійцями Галичини після першого поділу Речі Посполитої (Ісаєвич, 2009). Безпосередньо на території Галичини розгорталися бойові дії (Stasyuk O.).

Галицька битва тривала від 25 серпня до 2 вересня 1914 р. і закінчилася поразкою австрійців. Саме вона і вирішила долю Львова. 3 вересня 1914 р. росіяни без бою зайняли Львів і володіли ним 293 дні – до 22 червня 1915 р. Саме російські санітарні служби на пасовиськах гміни Личаків заклали Австрійський військовий цвинтар, призначений для полонених австрійської армії, які померли у львівських шпиталях. На вимогу російської влади президент м. Львова Тадеуш Рутовський виділив землю під цей цвинтар з північного боку Личаківського цвинтаря (Харчук Х., 1999).

Личаківський цвинтар існує з 1786 р. після заборони Австрійською владою ховати людей на старих цвинтарях, розташованих навколо кожного з храмів у місті в мурах. Личаків був одним із цвинтарів, створених у XVIII ст., і єдиний із них, який існує до нинішнього часу (Лупій Г., 1996). У той час це була практично околиця Львова. На цвинтарі ховали переважно заможних і визначних жителів міста. Після повернення до Львова австрійців новостворений цвинтар перейшов у відання військової інспекції кладовищ і став основним для поховання загиблих військовослужбовців австрійської армії та союзних армій: німецької та турецької.

Після Першої світової війни змінилися кордони і держави. На нашій території пройшла коротка україно-польська війна, яка закінчилася поразкою України. Повстала незалежна польська держава. Галичина ввійшла до її складу. Польська держава будує меморіал польським воїнам, які загинули за незалежність Польщі – так званий Меморіал львівських орлят. Меморіал збудований польським воїнам, які загинули в боях проти ЗУНР (1918–1919 рр.) та проти більшовиків (1920 р.). Польський військовий меморіал знаходиться з південної сторони Личаківського цвинтаря, на похилій, спадистій до сторони Погулянки, ділянці. У 1921 р. було проведено конкурс проєктів меморіалу. Перше місце здобув із своїм проєктом Рудольф Індрух – студент архітектурного факультету Львівської політехніки. Скульптором проєкту був Казімеж Сокальський (Nisicja, 2009). У 1926–1939 рр. меморіал було споруджено. Сюди помістили прах дорослих і підлітків, полеглих у боях за Львів і Галичину. У меморіалі також були поховані льотчики-добровольці зі США та військові радники з французької місії, які билися у складі польських військ.

Ще одним місцем військових поховань початку ХХ ст. у Львові стає Янівський цвинтар. Янівський цвинтар відкрито 1888 р. для потреб західної частини Львова. Саме тут були поховані стрільці УГА, які загинули під час листопадових боїв за Львів у 1918 р. та у наступні роки під час українсько-польської війни. Тут поховані також січові стрільці, які були інтерновані та померли від ран і пошестей у польських тюрмах у 1919–1920 рр. Військові поховання стрільців УГА виконані за проєктом відомого українського архітектора Євгена Нагірного. Його впорядкування виконала “Кооператива інженірських робіт” під керівництвом інженера Андрія П’ясецького (Patlewicz, Tomczyk, 2017). Це дуже скромний і стриманий комплекс на обмеженій мінімальній площі – рядочки могил з однаковими хрестами, центральний монументальний хрест і епітафія.

Після Другої світової війни Галичина стає частиною Радянського Союзу. У 1946 р. радянська влада прийшла до Львова. У 1946–1947 рр. Австрійський військовий цвинтар був бульдозерами зрівняний з землею і перекопаний. На цьому місці створено кладовище солдатів Радянської армії, що полягли у Другій світовій війні, і військ НКВС, що загинули під час каральних операцій проти мирного населення Галичини і в боях із відділами Української повстанської армії.

Меморіал Орлят також руйнується. Спочатку поступово – хуліганські витівки, пограбування могил, брак догляду. І в 1951 р. цвинтар вже був достатньо занедбаний і поруйнований. У 1956 р. центральний надгробок – Могила невідомого солдата – вивозять до Польщі. А у 1971 р. за допомогою танків та будівельної техніки остаточно знищено могили і зруйновано колонаду (Nisicja, 2009). Цього ж таки 1971 р. було знищено бульдозерами і поховання січових стрільців на Янівському цвинтарі (Patlewicz, Tomczyk, 2017).

Після отримання Україною незалежності у 1991 р. на Личаківському цвинтарі розпочалося будівництво Меморіалу воїнам Української Галицької армії, а у 2005 р. його було урочисто відкрито (рис. 3). У 1997–1999 рр. було відновлено меморіал стрільців УГА на Янівському цвинтарі у Львові. В 90-х рр. ХХ ст. почалося відновлення Меморіалу львівських орлят на Личакові. У червні 2005 р., за участю президентів Польщі і України, на Личаківському цвинтарі були відкриті меморіал загиблим воїнам Української Галицької армії та відновлений “Меморіал орлят”.

У 1994 р. на місці колишнього військового Австрійського цвинтаря в нижній частині поля перепоховано понад 80 жертв радянського терору із Замарстинівської в’язниці. У 1999 р. сюди перенесено ще 140 поховань з тієї ж в’язниці. У східній частині поля розташовано великий білий хрест із написом “Оборонцям Львова, стрільцям і старшинам УГА, які полягли за волю України в 1918–19 роках”. Цей знак стосується ще одного знищеного цвинтаря, який знаходився приблизно на 100 м на схід від хреста, де тепер розташовані цивільні поховання радянського часу.

2014 р. незалежна Україна, розстріл небесної сотні. Загиблі герої повернулися до своїх домів. У Львові їх поховано на полі почесних поховань на Личаківському цвинтарі. Пам’ятники виконані у вигляді плит з чорного граніту, прикрашених скромним рельєфом хреста та відповідним написом. В інших містах також влаштовують своєрідні меморіали загиблим. Наприклад, в Івано-Франківську Героїв Небесної сотні поховано в меморіальному сквері. Меморіальний сквер – це найстаріший цвинтар в Івано-Франківську, який був знищений у 70–80-х рр. ХХ ст. і реконструйований під меморіальний сквер. З багатьох тисяч поховань збережено тільки декілька. В 2014 р. тут було поховано Героїв Небесної Сотні. Пам’ятники було побудовано з червоного і чорного граніту з контражурним хрестом і відповідним написом.

Рис. 1. Поховання Героїв Небесної Сотні в меморіальному сквері в Івано-Франківську

Дуже скоро після розстрілу Небесної Сотні почалася війна. Хоча спочатку її ще не називали війною, а лише антитерористичною операцією. Щодо поховання загиблих воїнів чи цвинтарів: у попередніх війнах, які відбувалися на українській землі, тобто в цьому випадку в Галичині, воїна ховали там, де він загинув. Тому в нас є військові цвинтарі, де поховані австрійці, німці, чехи, турки тощо. Ці військові цвинтарі є різного розміру: від малесеньких, де поховано, наприклад, 10 воїнів, до більших. Під час Першої світової війни побудовано військових цвинтарів у Галичині займалися Відділи Військових Могил з штаб-квартирами в Кракові, Перемишлі і Львові. Економічні труднощі і непевність військової долі впливали на розмах побудованих таких цвинтарів. Цвинтарі будувалися “в чистому полі” – там, де відбувалися бої. Якщо бій відбувався біля населеного пункту,

то часто військовий цвинтар влаштовувався як частина вже існуючого цивільного цвинтаря. Так було і у Львові. У місцях, де відбувалися великі битви, повстали меморіали. Війна, яка іде на сьогодні в Україні, все змінила. Воїни, де б вони не загинули, повертаються до дому. У Львові їх ховали на Меморіалі воїнам Української Галицької армії на Личаківському цвинтарі. На сьогодні ці могили вже є впорядковані. На них побудовано такі самі хрести, як воїнам УГА, похованим на цьому ж полі.

Так тривало до 2022 р., а на сьогодні загиблих воїнів ховають на полі на місці колишнього військового Австрійського цвинтаря. Це “новий” військовий цвинтар. Могили ідуть рівними рядочками. Вони є дуже свіжими. Найновіші поховання просто земляні.

Рис. 2. Поле колишнього військового Австрійського цвинтаря на Личаківі (2021 р.)

Рис. 3. Поле колишнього військового Австрійського цвинтаря на Личаківі (2023 р.)

Трохи пізніше їх оббудовують деревом. На могилах стоять дерев'яні хрести. Могили дуже багато прикрашені прапорами – прапори жовто блакитні і прапори різних військових частин. Багато квітів, багато лампадок, багато людей. Цей цвинтар збільшується надзвичайно швидко.

Війна триває і досі. Не зупиняється і рахунок втрат, які ми несемо на цій війні. Питання військового цвинтаря героям сучасної війни поки що залишається відкритим.

Висновки

Військові цвинтарі є дуже важливою і яскравою частиною пам'яті народу, суспільства, держави. Властиво вони і були придумані для того, щоб зберегти пам'ять про загиблих героїв, а також про їх вчинки. Історія військових цвинтарів виносить трохи більше ніж сто років. Це не так багато. За цей час на землі, де ми живемо в Галичині, прокотилося дві світові війни і змінилося чотири держави. Це багато. Держави з різними мовами, різними ідеологіями, філософією і метою. Кожна з цих держав будувала власну історію, утверджувала свою ідеологію і намагалася акцентувати свої перемоги і затушувати поразки. А ці перемоги і поразки було дуже яскраво видно в військовому пантеоні.

Отже, військових цвинтарів на цій землі вистарчає. За час Української держави ми маємо великий досвід з увічнення пам'яті стрільців УГА та інших військових формувань, які воювали за державність та незалежність України. Силами громади їм встановлюють меморіальні хрести з таблицями чи інші пам'ятники, які засвідчують їх статус полеглих солдат і героїв, а також те, що їхня жертва не була марною.

Щодо формування нових військових цвинтарів, то можливо це питання варто відкласти до моменту закінчення війни. Дати час пережити і передумати події, зрозуміти, що саме є найважливіше і що саме хочемо запам'ятати, зберегти назавжди. І це необхідно зробити професійно, достойно і, водночас, враховуючи громадську думку. Європейський досвід показав, що саме в такий спосіб досягається дуже якісний і цікавий результат (як, наприклад, пантеон Редіпульья в Італії чи меморіал на полі битви в Верден, Франція).

Бібліографія

Ісаєвич Я. Д. (2009). Королівство Галиції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка. Т. 5 : Кон–Кю. С. 172–560 с. : іл. ISBN 978-966-00-0855-4.

Харчук Х. (1999). Австрійський військовий цвинтар та поховання українських стрільців на Личакові). Львів : Галицька брама. Вип. 5/6 (53–54).

Лупій Г. (1996). Львівський історико-культурний музей-заповідник “Личаківський цвинтар” : путівник. Львів : Каменярь.

Гранкін П. (1999). З історії військових цвинтарів Львова (1914–1918). *Галицька брама*. № 5/6.

Borg A. (1991). *War Monuments*, Leo Cooper, London.

Partridge A. (2005). *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*. Kraków : Lettra-Graphic.

Nicieja S. (2009). *Lwowskie Orłętczyn I legenda*. Warszawa : Wydawnictwo Iskry.

Patlewicz B., Tomczyk R. (2017). *Cmentarz Janowski we Lwowie*. *Polskie Dziedzictwo narodowe*. Szczecin : UniwersytetSzczeciński.

References

Isaevich, Ya. D. (2009). The Kingdom of Galicia and Lodomeria. *Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes* / edited by: V. A. Smolii (head) and others. ; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. K. : Science. Opinion. T. 5: Kon–Kyuu. P. 172– 560. : fig. ISBN 978-966-00-0855-4.

- Kharchuk, H. (1999). The Austrian military cemetery and the burial of Ukrainian riflemen in Lychakov). Lviv : Halytska brama. Issue: 5/6 (53–54).
- Lupii, H. (1996). Lviv Historical and Cultural Museum-Reserve “Lychakiv Cemetery” : guidebook. Lviv : Kamenyar.
- Grankin, P. (1999). From the history of military cemeteries of Lviv (1914–1918). *Halytska Brama*. No. 5/6 (53–54).
- Borg, A. (1991). War Monuments, Leo Cooper, London.
- Partridge, A. (2005). *Otwórzcie bramy pamięci. Cmentarze wojenne z lat 1914–1918 w Małopolsce*. Kraków : Lettra-Graphic.
- Nicieja, S. (2009). *Lwowskie Orłęta i legenda*. Warszawa : Wydawnictwo Iskry.
- Patlewicz, B., Tomczyk, R. (2017). *Cmentarz Janowski we Lwowie*. Polskie Dziedzictwo narodowe. Szczecin : UniwersytetSzczeciński.

Olena Stasyuk

*Ph.D. of Architecture, Associate Professor of the Architecture and Conservation Department,
Lviv Polytechnic National University, Lviv
e-mail: olena.o.stasiuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-2986-6321*

ESTABLISHMENT OF NEW MILITARY CEMETERIES IN THE HISTORICAL TOWNS OF GALICIA

© Stasyuk O., 2023

Cemeteries are an integral part of the cultural landscape of every city or town, evidence of the ideology and spiritual life of their time. Military cemeteries may not be in every settlement, but they very clearly record their time, history, ideology. Today we have just such an important and historical moment and we have a war again in our country. Which means dead heroes. And this in turn means new military cemeteries.

Galicia has a rich history of military cemetery formation. The first military cemeteries appeared in Galicia, and thus in Lviv during the First World War. That is, in the early twentieth century. The twentieth century was further marked by a series of events which replenished the number of military cemeteries. These are the Second World War and the struggle for the Ukrainian state. Regardless of the status and the age of the cemetery, from an architectural point of view, the cemetery is a very vulnerable object that requires continuous care and ordering. Military cemeteries are additionally overlaid with an ideological component that complicates their existence.

Let's take a look at how the dead warriors were treated in the past. In ancient Greece, mounds were heap up on the battlefields, which were both graves of the dead and symbols of victory. On the tops of mounds, stone lions were installed as a symbol of invincibility and courage. And during the Enlightenment, when burial was restricted in churches and churchyard cemeteries, new cemeteries were built outside the city walls. The changes also concerned the approach to the dead in general and the dead heroes in particular. The attitude towards soldiers' anonymity has changed. The first soldiers to be honored with a memorial tombstone were soldiers killed during the domestic wars of the French Revolution.

Until the First World War, no military cemeteries were created in Europe. It was the First World War that provoked the need for the establishment of military cemeteries in our latitude. The Departments of Military Graves were engaged in construction of military cemeteries In Galicia with headquarters in Krakow, Przemyśl and Lviv. Lychakiv Cemetery became the place of the first military burials of the First

World War in Lviv. After the First World War the Polish state in Lviv builds a pantheon on the Lychakiv Cemetery in the so-called "Lviv Eagles" for Polish soldiers who died for Poland's independence in the Polish-Ukrainian war.

The Second World War is breaking out in Europe very quickly. The front passes through the Galicia several times. After the war Galicia was split between the Soviet Union and Socialist Poland. In 1951, the Eagle Memorial in Lviv was destroyed. In 1971, the graves and the colonnade were destroyed by tanks and construction equipment. Military burials of World War I in Lviv were also located at the Yaniv Cemetery. In particular, a military memorial to UGA shooters, which was destroyed by the Soviet authorities in 1971 by bulldozers.

After Ukraine gained independence in 1991, events began to reverse. In 1998 a construction of the memorial for the soldiers of the Ukrainian Galician Army was started at the Lychakiv Cemetery, and in 2005 it was solemnly opened. In 1997–1999, a memorial to the UGA shooters was restored at Yaniv Cemetery in Lviv. In 1990, the restoration of the Memorial of the Lviv Eagles at Lychakiv Cemetery began.

In 2014, in the independent Ukraine, the execution of the celestial hundred took place. The fallen heroes returned to their homes. In Lviv, they are buried at the Memorial to the soldiers of the Ukrainian Galician Army at the Lychakiv Cemetery. Other cities also hold memorials to the victims. Very soon, after the shooting of the celestial hundred, the war began. It is still going on. And the expense of the losses we incur in this war does not stop. The question of the military cemetery to the heroes of the modern war remains open.

Key words: military cemetery, memorial sculpture, architecture, restoration, stone.